

А. Златева

ОСЪДЕНИТЕ КАРИКАТУРИ

Художниците пред VI състав на Народния съд (1945)*

„Аз никога не съм служил на никаква чужда кауза. Това което съм наблюдавал в политическите събития, съм го илюстрирал като свободен гражданин. Идеите на моите карикатури никой не ми е внушавал. Всичко е мое. Никога не съм приемал някой да ми налага някаква идея, защото като творец трябва да съм абсолютно свободен, за да отразявам събитията така, както ги чувствам!“ – заявява в съдебната зала на Народния съд в София художникът карикатурист и патриарх на българската политическа карикатура Александър Божинов¹. И се надява неговото откровение на творец да бъде правилно разбрано, защото съдебните заседатели пред него са преди всичко колеги – хора на изкуството, събрата по перо... Но за съжаление е март 1945 г.

Непосредствено след 9. IX. 1944 г. отечественофронтовското правителство и най-вече Българската работническа партия (комунисти) – БРП(к), започват борба за укрепване на властта си срещу всички изявени или потенциални свои противници. В контекста ѝ важно място заема т.нар. Народен съд. В много отношения той става „увертюрата“ към последвалите репресии и безогледни гонения, които съпътстват управлението на отечественофронтовската власт. Това ясно личи от инструкцията на Георги Димитров, изпратена на 4 ноември 1944 г. от Москва: „...Обърнете сериозно внимание на печата. Съществуват тревожни сигнали. Публикуват се провокационни съобщения и *карикатури*... Нека с решение на Министерския съвет да се определят какви вестници трябва да излизат, обосновавайки това с необходимостта преди всичко рационално да се използва наличната хартия в полза на народното дело. Под формата на военна цензура трябва да се провежда на практика строга политическа цензура, за да не се допуска вече нищо, което вреди на делото на ОФ. Постарайте се да поставите НАРОДНИЯ СЪД против народните предатели и престъпници на здрави политически основи... Процесите да са публични, всенародни, но да не се дава никаква възможност на обвиняемите да ги използват като трибуна за свои политически цели“².

Следвайки московските инструкции, още в края на 1944 г. към съществуващите стари творчески съюзи и сдружения на българските писатели, журналисти, художници, музиканти, кинодейци, артисти се учредяват отечественофронтовски и партийни комитети. По тяхно предложение и натиск съюзните управителни съвети, обновени и с представители на новата власт, изготвят списъци на подследствените си членове и според отчетите до ЦК на БРП(к) с „пълно болшинство“(!) ги изключват „завинаги“ от редовете си. Решенията за това се оповестяват публично и се подкрепят с „компетентни“ статии в отечественофронтовския печат³.

Пети специален състав (Шести върховен съд) на Народния съд е определен да разглежда делата на обвинения в профашистка и националшовинистична дейност интелектуален елит на страната – писатели, журналисти, художници, публицисти, научни работници. Всички те са обвинени в извършването на престъпни деяния и трябва да бъдат подведени наравно с политическите и държавните екипи по чл. 2, т. 10, ст. 1–9 от

* Посвещавам на 50-годишнината от смъртта на художника Константин Коцев (Камен Каменов).

Наредбата-закон за Народния съд за въвличането на България в световната война и за всички злодеяния на властта⁴.

Според публикувания Обвинителен акт на подсъдимата скамейка са поставени 105 дейци на българската литература и изкуство, които „с перо, слово и действие са допринесли дейно и съществено за утвърждаване и ръководене на българската официална правителствена преса“. Злодеянието им, според обвинението, е още по-голямо и поради това, че именно те са „подтикнали“ по този начин правителството на Б. Филлов да включи България към Райха и Оста, довеждайки страната до трета национална катастрофа. Чрез своите работи и творчество те *съзнателно* са насочили общественото мнение „по пътя на грабителската антишовинистична политика“. Участието на някои от тях като щатни сътрудници в създадените по фашистки образец Дирекция на националната пропаганда (ДНП р.) и Камара на народната култура (КНК) се приема като тежко обвинение. Смята се, че чрез поделенията им в страната или печатните им издания е станало възможно тиражирането и разпространението на хули и клевети срещу нашата освободителка Русия и великия Съветски съюз, някои от които със „свръхфашистко съдържание, гаврейки се по този начин с наболялата народна душа!“⁵.

Следователно, с подвеждането и на интелектуалния елит на България под съдебна отговорност новата ОФ власт не само стриктно изпълнява нарежданията на Москва, но умело поставя липсващото зрънце в пъстрия обществено-политически калейдоскоп на делата, посочени от БРП(к).

Заседанията на Шести върховен състав се провеждат в София от 12 март до 4 април 1945 г. под председателството на Д. Димитров – председател на Софийския областен съд, и с членове: писателя Д. Полянов, театралния критик Георги Костов, журналистите Веселин Георгиев и Д. Ананиев и заседателния член Б. Мунтия. За народни обвинители са определени Н. Бронзов, Н. Ланков, Б. Тодоров, Ст. Величков и К. Цанков⁶.

Обвиняемите по делата, разглеждани от VI Върховен съд, условно са разпределени в 8 групи:

Първа – редактори, уредници и сътрудници в правителствените вестници „Днес“ и „Утре“;

Втора – уредниците и сътрудниците на Радио София;

Трета – директорите, уредниците и сътрудниците на вестниците „Днес“, „Вечер“, „Нашенец“, „Войнишки вест“ и други ежедневници, както и ръководителите на правителствената пропаганда чрез радиото и печата;

Четвърта – журналисти, сътрудници, сказчици и пр. работили в пропагандния апарат на властта като Дирекцията на националната пропаганда, КНК, радио и пр.;

Пета – организаторите и сътрудниците на „нелегалното“ правителствено радио „Обединена България“;

Шеста – сътрудниците на печата и радиото, работили в Германия и поставили се в услуга на нацистката пропаганда;

Седма – журналисти и публицисти, поставили се дейно в услуга на правителствената профашистка пропагандна политика от вестниците „Слово“, „Зора“, „Утро“, „Дума“ и пр.

Осма – всички онези дейци на българската литература и изкуство, които са поставили силите и таланта си в услуга на правителствената политика, лично и чрез творчеството си са пропагандирали национал-социализма, новия хитлеров ред в Европа и света, великобългарския шовнизъм и най-вече са разпространявали „мерзки и гнусни лъжи“ по отношение на Съветска Русия, Съветския съюз и болшеvizма като идеология.

В последната група „по списък“ попадат и петимата известни художници карикатуристи: Ал. Божинов, Ал. Добринов, Константин Коцев (Камен Каменов), Н. Андреев,

както и воденият под № 101 Райко Алексиев, главен редактор на хумористичния вестник „Щурец“, убит в ДС още по време на предварителното следствие през септември 1944 г. За неговото отсъствие в съдебната зала на широката аудитория не се дава *никакво* обяснение, повдигнатите въпроси по случая се отминават с мълчание, а при произнасяне на присъдите се прочита и вписва „починал“⁷.

Въпросът с осъдените от Народния съд български художници карикатуристи през последното двадесетилетие по обясними причини претърпя своеобразна метаморфоза, пряко свързана и зависеща от конюктурните повеи и изисквания на властта, както и от гражданската и професионалната смелост и позиция най-вече на водещи изкуствоведи. От пълна забрава и мълчание за художниците, съдени от Народния съд, той се превръща в плаха и бледа информация за някои от осъдените карикатуристи (най-вече при публикуването на обзорни тематично-хронологични студии и монографии), като прави неочаквано бърз „скок“ за техните изяви в по-ново време, за да достигне до частичното възстановяване на имената им като личности и творци в новоиздадени енциклопедии, юбилейни издания или мемоари, излезли в края на 90-те години на ХХ в. Именно през този период някои изследователи изкуствоведи „допълват и доуточняват“ творческата биография на най-рано амнистирания и най-възрастен подсъдим Ал. Божинов или посвещават свои работи на „осъдените и забранени“ – Ал. Добринов, Р. Алексиев. Но те все още остават в дълг към Константин Коцев (Камен Каменов) и Н. Андреев – непознати и до днес на широката публика заради падналата върху тях „сянка“ на Народния съд, превърнал се за подсъдимите художници в „китайската стена“ за бъдещата им творческа изява и активна връзка с обществото до промените след 1989 г.⁸

Подобна е съдбата и на още един от доайените на българската живопис, Борис Денев – доброволец в Балканската война и щатен военен художник при Министерството на войната от 1914 до 1926 г. Той не е призван в съдебната зала, но е арестуван и прекарва в Софийския затвор 5 месеца (от 1. XI. 1944 г.), без да му бъде предявено официално обвинение (!)⁹ – по всяка вероятност превантивна мярка на ДС заради сътрудничеството му, подобно на Н. Андреев, с материали във в. „Слово“ и „Зора“ или за предполагаеми връзки с неговите бивши преподаватели от Мюнхенската художествена академия. Изключеният вече от Съюза на художниците творец се превръща в „резервен вариант“ (обвиняем или свидетел) за съдебния процес на Шести състав. След произнасяне на присъдите 62-годишният Б. Денев без никакво обяснение е въдворен за още 5 месеца в Дупнишкия лагер. Освободен на 24. VIII. 1945 г. *тихомълком*, на него му е забранено „да се занимава с живопис на открито“ до 27. I. 1956 г., когато отново е приет в творческата организация на българските художници. Подобно е положението и с художника Н. Танев, пребивавал шест месеца в Софийския централен затвор и освободен по същия начин¹⁰.

Но през март 1945 г. за Върховния състав по делото на Шести съд има особена важност общопризнатият факт, че със своите карикатури, станали емблематични, Ал. Божинов е по-известен сред народа и от цар Борис III!¹¹ А това е ценна улика за обвинението срещу интелектуалния елит на нацията, събран в Централния затвор. Народът „трябва да разбере“ и най-вече „да се убеди“, както отбелязва в. „Отечествен фронт“, че тези, които са изправени на подсъдимата скамейка, с участието си в духовния живот на България, с определени цели и умисъл систематически са допринесли за неговата заблуда и морално опустошение и със своите творби, публикувани в „националшовинистични и свърхфашистки списания и вестници, те са работили в услуга на Райха и против интересите на Отечеството и СССР“¹².

Според обвинителния акт със своите карикатури в печата, илюстрираните от тях книги и уредба на антиболшевишка изложба те са „представяли в най-черни краски

живота в Съветска Русия, измисляли са съчинени ужаси и зверства с цел да възмутят и отвратят народа от братска Русия, рисувайки комунизма като зло, което трябва да се изкорени. Работите им будят ужас и отвращение, но преди всичко подкопават добрите чувства на българския народ към нашата освободителка Русия и съветския строй¹³.

Речта на народния обвинител Никола Бронзов е напълно в духа на обвинителния акт. Тя дава точно и недвусмислено обяснение както за характера и целта на делото, така и за ролята, която е отредена в този процес на художниците карикатуристи, сътрудници на най-тиражираните вестници „Зора“, „Утро“, „Щурец“, „Папагал“, „Щука“, „Илюстрирана политика“ и др. Те трябва „да знаят и да помнят, и те и целият свят, че България действително вече е правова страна и че законът е над всичко и за всички“. А това означава бъде признат в международен мащаб демократичният и правов характер на Народния съд, който наказва „по съвест“ всички профашистки елементи и най-вече „ругатели“ на Съветския съюз и социалистическия строй, та дори и от културната сфера, независимо от техния утвърден на Запад авторитет и ценен професионализъм¹⁴. Личното признаване на вина и отказ от творбите, заклеямени от обвинението на Народния съд, се разглеждат като важна брънка и условие за бързото изграждане на имиджа на новата власт пред световната общественост.

Карикатурите и илюстрациите, поставени на подсъдимата скамейка, са разпределени от обвинението по тематичен признак най-общо в две групи. Желанието е не само да се внесе по-голяма яснота в привлечения огромен фактологичен материал. За съдебния състав е важно преди всичко да бъде изпълнена основната цел на процеса, а тя е публичното доказване на „огромната вина на художниците карикатуристи пред нашата освободителка Русия и голямата опасност, която те представляват за бъдещите междудържавни отношения на отечественофронтовска България с великия Съветски съюз“. Именно поради това деянието им не може да остане безнаказано.

По решение на обвинителите в първата група попадат художествените творби, отразили в публичното пространство живота в Съветска Русия. Те рядко са създавани по лични впечатления на авторите, защото според в. „Беломорска България“ – Ксанти, тя представлява „...огромен затвор, в който не всеки може да влезе и не всеки може да излезе от нея“¹⁵. Най-често „подсъдните“ карикатури са провокирани от текущите събития и се „раждат“ въз основа на публикувани материали в нашата и западната преса. Не рядко обаче те са плод на авторов анализ и тълкувание върху случайно „изпуснати“ от съветската цензура статии и съобщения или на разбрана „между редовете“ информация (в текст или карикатури) от правителствената преса. А тя, както отбелязва сп. „Илюстрирана политика“, е разрешено да се коментира единствено в магическия кръг на официозите, поради което в журналистическите среди битува с успех четиристишието на Дочко Атанасов:

*В России есть двух газет,
„Правда“ да „Известия“.
В „Известий“ правды нет,
В „Правде“ нет известия¹⁶.*

Първото направление от „подсъдните“ карикатури в тази група отразява тежките социално-икономически и културни проблеми, стоящи пред съветския народ: липсата на лична и религиозна свобода; безкомпромисната цензура и идеологическото „ръководство“ от страна на ВКП(б) на творческите и научните кадри, младежта и армията; корупцията и беззаконието във вътрешния живот на страната, довели до съществуването на лагерите ГУЛАГ, и качествен срив в морално-етичните човешки взаимоотношения¹⁷.

Второто направление обхваща карикатурите, отразяващи „двете лица“ на съветската дипломация по отношение на съюзниците и особено на зависимите от него малки държави и свързаната пряко с това дейност на НКВД – добил прозвището „дългата ръка на Сталин“. В този поток подчертано място заемат работите по темата „Трагедията край Катин“, „Смъртта на Сикорски“, „Убийствата във Виница“ и пр.¹⁸

Третото направление обхваща карикатурите, засягащи метаморфозите на сталинската политика и решенията на ЦК на ВКП(б) по отношението на славянското и международното работническо и комунистическо движение с неочакваното разтуряне на III Интернационал, свикването на Славянския конгрес и започналата широко огласявана кампания за новия курс на съветската политика към религията, църквата и гарантирания суверенитет и свобода на съюзните съветски републики¹⁹.

Във втората група обвинението поставя всички „карикатури уводки“, отразяващи войната в цялост, събитията на Източния фронт и Балканите както и поведението на политическия елит и дипломатическите представители на двете воюващи групировки – Оста и съюзниците. Според обвинителния акт тук са карикатурите, които сеят лъжи и заблуждения за Съветския съюз и отравят съзнанието на българския народ в угода на германските господари и за тържеството на тяхната кауза. Специално място е отделено на възможностите, които има пропагандният апарат за формиране на общественото мнение и най-вече за „войната в ефира“²⁰.

Като доказателствен материал срещу подсъдимите художници са представени не само техните карикатури от вестниците, изброени в обвинителния акт, но и илюстрациите им към „литературните пасквили“ срещу Русия. Най-цитирани и изброявани са работите на Ал. Добринов в „Богата земя – беден народ“, „Под кошмара на един вечен страх“, „Жестоки признания“; на Г. Каназирски – „Болшеvizмът вчера и днес“ (1942) и „Из засада“ (1943), на П. Боев – „Човекът в комунистическия рай“ (1942), „Престъпление и наказание... (но не по Достоевски)“ (1942). Всички, според обвинението – „с крайно мерзко съдържание, будещи ужас или отвращение“²¹. Карикатурите на Камен Каменов във вестниците „Утро“, „Днес“, „Вечер“, „Папагал“, „Щурец“, „Щука“, „Войнишки вести“ и в списанията „Реч“, „Илюстрована политика“ и пр. се сочат като „предавателство пред вражеския лагер“²². В съдебната зала се четат техни „чисто националшовинистични“ според съда изказвания в пресата или по радиото по повод на отделни външнополитически събития, между които за най-престъпни се сочат тези, засягащи „сталинския ред“ и Съветска Русия. Само така може да се обясни „особеното внимание“, което съдът проявява към автора на известните „Писма от войнишката палатка“, публикувани във в. „Народен вестник“ – художника публицист Н. Андреев. В показанията си пред съда той е принуден подробно да обяснява личното си отношение „преди и сега“ към нашата освободителка Русия, най-вече поради факта, че материалите са насочени срещу съветския строй и болшеvizма, който той е критикувал остро като „идеология, обществено движение и структура“ и във вестниците „Зора“, „Днес“, „Утро“, „Слово“, „Войнишки вести“, както и в сп. „Наш път“. Прави впечатление, че съдебният състав и обвинителите сравнително бързо усвояват и прилагат в Народния съд твърде специфичната съветска терминология, наложена от официоза на сталинската партия. Според тях илюстрациите на Н. Андреев към статиите на Вълчо Велев (пс. Всеволод Левашов) по темата „Русия“, печатани в рубриката „Под нашия мерник“ на „Народен вестник“, също са „груби, гадни и изпълнени с най-долни лъжи“, поради което „трябва да бъдат осъдени и предадени на забрава от историята“²³.

На подобно „специално“ отношение се радват и показаните в залата част от събраните над 300 карикатури в сборника „Темида се смее“. За подсилване на обвинението

се цитират откъси от материали (статии, интервюта), отразяващи и темата „Обединена България“, с които подсъдимите карикатуристи са подкрепяли „дейно и съзнателно великобългарския шовинизъм“. Изтъква се участието на художниците в различни мероприятия, организирани от Дирекцията на националната пропаганда в новоосвободените земи. Между посочените шовинистични мероприятия са: Денят на българската книга в Скопие, илюстрирането на художествено научно-популярното списание „Македония“ (1943) и сборника „Българските писатели за македонската свобода“, в който са събрани творбите на Г. С. Раковски, Ив. Вазов, П. К. Яворов, П. Р. Славейков, Т. Траянов, Д. Дебелянов, Ст. Чилингиров, както и албумът „Македония в карикатури“. Осъжда се участието на творците в журналистическите обиколки и организирани изложби в Македония, Тракия и Добруджа, в церемонията на 24 май по запалването на свещения огън в Симеоновия дворец „Плиска“, целта на който е „вечният му пламък да огрее и свърже отново българските земи между древната ни столица и Охрид“²⁴.

Вина към Русия и съветския строй, в името на които съдът ще произнесе своята присъда, се търси във всяка изява на художниците в годините на Втората световна война, а дори и от по-ранен период. За едно от най-тежките провинения се приема всичко писано срещу Съветския съюз и Червената армия, участието на някои от подсъдимите в организираната по инициатива на Гьобелсовото министерство пътуваща антиболшевишка изложба или съгласието им да бъдат включени в международна група за обиколка на Източния фронт или да илюстрират материалите на участниците в нея²⁵.

Именно поради това, както и целта, която се преследва с бързото гледане на делата, процесът има привкуса на назидателно-показна акция за всички бъдещи потенциални рушители на установяващите се от новата ОФ власти порядки и взаимоотношения. При осъществяването ѝ мнозина от творците, избегнали лапите на Гестапо, попадат в клещите на НКВД и неговите служители, пристигнали специално у нас за процесите по делата на Народния съд. Прилага се с успех и познания *припом на обругаването* – отлично действащ в подтискащата и безнадежна бездна на затвора (което личи в целия ход на съдебните заседания). Съдът, с обсебения приоритет на най-висш съдник и компетентно жури, дава своето заключение, че „това мерзко, поръчково изкуство „не може да има място в историята ни“²⁶. Оставена е обаче малка вратичка – ако в хода на делото не може да се докаже, че художникът е бездарен, то тогава публично да бъде уличен като сляп изпълнител и проводник на профашистки и шовинистични мегаидеи, нямащи нищо общо „с художничеството и най-вече с истината за съветската страна“. Така народният обвинител Н. Бронзов призовава състава на VI върховен съд да даде пример на „справедливост, хуманност, път на новата религия и политическо верую, на новата социална правда и да се впише с решенията си по делото в лозунга на новата ОФ власт: „Ние не отмъщаваме, ние не преследваме, ние само наказваме престъпната деятелност, дала вредни и гибелни за нашата страна резултати!“²⁷.

Репликата на журналиста Вл. Дончев, че „не може да се изкоренява една идеология чрез съдебни процеси“, остава да звучи в съдебната зала твърде натрапчиво и без отговор²⁸. В медийното пространство има смелостта да се солидаризира с изказването му единствено К. Петканов. За разлика от Н. Бронзов той публично оценява Народния съд като „изцяло отрицателна проява и израз на отмъщение“²⁹.

Без точен отговор остават и въпросите, защо от множеството карикатуристи – сътрудници на излизашите от 40-те години и обявени за „чисто фашистки“ вестници и списания, са подведени под съдебна отговорност точно тези творци и преследвал ли е съдът някаква цел с оформянето на подобен състав подследствени художници?

Както вече отбелязахме по случая Б. Денев, подобно обяснение на задържаните в Централния затвор в София не е било давано. Стенографските протоколи по наказателно дело № 157 на VI състав на НС също не разкриват докрай истината. Факт е обаче, че „извън чертата“ на затвора остават съратници на подсъдимите и активни сътрудници на пресата в Майка България и новоосвободените земи. По тематика техните авторски работи могат да се вместят и в двете посочени групи „осъдени карикатури“. Такива са художниците Ст. Сърмабоджов, илюстрирал книгата на П. Чинков „Геройство отдалеч“ (1942), активен автор във в. „Щурец“, „Щука“ и „Папагал“ на в. „Нашенец“, работил заедно с К. Буюклийски, Михаил Павлов (Михаил Блек) и Д. Кабрански, илюстрирал и в. „Нова вечер“; създателите на „Папагал“ – М. Бонев, Г. Петров, и Ал. Жендов (също сътрудничил в изданието през 1939–1940 г.), Цв. Цеков (Карандаш) и Михаил Блек, работили за в. „Войнишки вести“ и „Нашенец“; Д. Чорбаджийски (Чудомир), печатал и във в. „Пелистерско ехо“ – Битоля.

Според чл. 9 от Наредбата-закон за НС „съдебното дирене се извършва от съда свободно, по разум и съвест“. А в VI състав на НС по дело № 157 е трябвало да бъде оформена групата на художниците карикатуристи. По всяка вероятност по съображения и указание „отгоре“ се е наложило в нея да бъдат включени не само творците, най-активно работили в медиите до 9. IX. 1944 г. Нужни са били художници от различни поколения и идейно-художествени течения, възпитаници на български и чужди (западни) школи, с извоювано място и авторитет в професионалното съсловие у нас и в чужбина, с определена степен на популярност сред широката общественост посредством тематиката и мястото на публикуваните илюстрации или карикатури. И най-вече творци, известни с артистичния си дух, партийна неангажираност и ненакърнима висока гражданска съвест, готови да бранят идеите си с цената на всичко, патриоти и родолюбци, чиито карикатури са се превърнали в истински пинопатикум на българския политически живот.

Успешното и бързо провеждане на процеса и изтръгването на публични „разкаания“ от подсъдимите относно работите им с „най-отявлен профашистки и националшовинистичен характер“ би дало възможност на Народния съд, от една страна, да издигне своя имидж на строга, но организирана и справедлива, равнопоставяща демократична антифашистка институция на нова България. От друга, имайки предвид перспективната политическа ориентация на страната, Народният съд има възможността да демонстрира публично, че в името на истината наказва „справедливо“, но ще преследва и в бъдеще всички опоненти не само на ОФ власт, но най-вече хулителите на Съветския съюз и установения там обществен строй, в защита на който се издават и присъдите. Не напразно след приключване на работата му в. „Правда“ в броя си от 6 март 1945 г. отбелязва: „Само България е поела решително пътя на пълното унищожение на фашисткото влечуго, като осъди на смърт 3 бивши регенти, 22 министри и 68 фашистки народни представители и строго наказа продажници от интелигентските среди...“³⁰. Като потвърждение на казаното от Москва, на 8 март 1945 г. в. „Отечествен фронт“ публикува приетата по доклад на К. Георгиев Наредба-закон за защита на народната власт, в която се предвиждат строги наказания и за „...разпространителите на неверни слухове и други престъпници срещу народната власт“³¹. Това донякъде дава обяснение защо в групата на художниците се налага да бъдат включени авторитетната и популярна личност с голямо международно признание на Ал. Божинов; известният и признат талант, но възпитаник на западни школи Ал. Добринов; перспективният, изключително продуктивен, но млад и по-трудно защитим художник Камен Каменов – „безсрамен служител на хитлеризма“ от информационния в. „Утро“, срещу когото най-вече се нахвърля обвинението; Н. Андреев, избран като художник и публицист, посветил „съзнателно

и целенасочено“ повечето от работите си на уродливите проявления на социалистическата система в СССР, прогнозиращ и пропагандиращ нейния неминуем разпад, и Райко Алексиев – най-проспериращият и влиятелен издател хуморист, „духовният двигател“ на творческия съюз на художниците и карикатурист, чийто „смях лекува, а сатирата му е озарена от гражданско присъствие и високопатриотична доблест“³². Така „свободно, по разум и съвест“ в обвинителният акт и в Централния затвор – София, попадат петимата „избрани“ карикатуристи.

В черния кармичен избор има все пак една малка светлинка.

Според същия чл. 9 на Наредбата-закон от съда се изисква „в най-кратък срок“ да разгледа делото. Това дава известен шанс на обвиняемите. Малкото време, с което разполга обвинението, не дава възможност за цялостно събиране и привеждане като доказателствен материал на всички материали по делото. Прави впечатление, че в хода на процеса се правят доуточнения, задават се недоизяснени или дори наивни въпроси, бъркат се автори и заглавия. В цитираните от обвинителите заглавия на вестници, на които подследствените са били сътрудници, с изключение на „Целокупна България“ – Скопие, липсват много от издаваните в новоосвободените земи като „Тракия“ – Гюмюрджина, „Български юг“ – Сер, „Беломорска България“ – Ксанти, „Подем“ – Силистра, „Български запад“ – Пирот, „Пелистерско ехо“ – Битоля, рядко се споменават „Юг“ – Кърджали, „Северно ехо“ – Плевен, „Светлина“ – Дупница, „Утрешна България“ на Ал. Ганчев, „Устрем“, „Подофицерски журнал“, „Вестник на вестниците“, хумористичните издания „Весел Българан“ и „Щука“. А публикуваните оригинални или препечатвани техни карикатури там са доста внушително количество³³.

На 4 април 1945 г. се произнасят присъдите по делото, в което повечето от творците, включително и художниците, са признати за виновни. Въпреки усилията на съда в дадената им последна дума болшинството от тях „не се разкайват за служенето си пред българския народ“, не се отричат от творбите си и показват готовност да отговорят за своята гражданска и творческа позиция. „Съдебното дирене установи, че аз съм работил като карикатурист през войната и в миналото без внушения откъдето и да е и без корист. Надявам се съдът, издавайки оправдателна присъда, обществено да ме реалблтира като художник и гражданин и ще ми даде възможност и занапред да бъда полезен на отечеството си“ – заявява Ал. Божинов и благодари на всички, които са оценили по достойнство неговото цялостно творчество³⁴. „Работих искрено за осъществяване на българските национални идеали, но съм готов да залича „тъмното минало“ – в което съм се проявявал“ – отбелязва Ал. Добринов³⁵. „Аз толкова много обичам своя народ, че никога преднамерено и съзнателно не бих му навредил“ – подчертава К. Каменов и се опитва да убеди съдебния състав в своето искрено разкаяние³⁶. „Съвпадението на външнополитическите немски интереси с тези на исканите български цели и осъществяването им, не съм казал, че са грабеж. И не смятам, че е така, защото тези цели бяха една лелеяна мечта за всеки българин патриот“ – изтъква Н. Андреев и добавя, че именно затова „винаги е пазил една почит към славянска Русия“³⁷. В залата не се чуват, но в кулоарите се коментират предсмъртните думи на Р. Алексиев, изречени пред близки и приятели: „Защо? Защо, приятели? Аз винаги съм обичал България и съм служил честно на своя народ“³⁸.

Ненапразно в заключителното си слово Н. Бронзов отбелязва с недоволство, че в съдебната зала от художниците не се е чуло искрено разкаяние, а „само отричание на деяние, което веднага се защитава“³⁹. Именно поради това неговата закана, че за „такива като тях милост няма и не може да има“ намира реален израз в произнесените в името на България и в защита на Съветския съюз присъди над карикатуристите. За К. Каменов (43 г.) съдът определя 5 г. строг тъмничен затвор, 8 г. лишаване от граждански права

и глоба в размер на 5000 лв.; Ал. Добринов (45 г.) – 2 г. строг тъмничен затвор, 5 г. лишаване от граждански права и 2000 лв. глоба; Ал. Божинов (67 г.) и Н. Андреев от Лом – 1 г. строг тъмничен затвор (по-късно заменена с условна присъда) и глоба в размер на 1000 лв. за първия и 300 000 лв. за втория. Признава за виновен починалия(?) подсъдим Райко Николов Алексиев и отсъжда конфискация на цялото му недвижимо и движимо имущество и 100% глоба върху „натрупваните от фашистките вестници хонорари“⁴⁰.

Присъдата на историята обаче е друга. Както отбелязва Р. Ралин, Р. Алексиев получава своята „кървава награда за сатиричния си всеобхват, подложен е на принудителна забрава и накрая възкръсва с цялата яркост на таланта си, вместил се благородно във века на своя народ“⁴¹.

Каква е истината по делото над художниците карикатуристи? Върху неговия ход и произнесените присъди влияят както външни, така и вътрешни фактори, които не можем да подценяваме. Около него има и въпроси, на които все още не е даден точен отговор.

От една страна, поставяйки се в услуга на СССР, новото ОФ правителство веднага се залавя за изпълнение на изискваното от него бързо провеждане на Народния съд, чиито документи и произнесени присъди да бъдат включени в обвинителните документи на Извънредната съветска комисия за Международния трибунал над фашизма. По различни причини за съветската страна от значение са първите три процеса: срещу министрите и депутатите, трасирали пътя на България към Райха и Оста; срещу военните, подкрепили и участвали в агресивните планове на Хитлер за балканските територии, означаващи за България осъществяване на лелеяния идеал за обединеното Отечество; третият е свързан с българското присъствие на разкритията в Катин и Винаца. (Именно поради това той минава в хронологичен план непосредствено след тях и преди този за полицията). След като съветската страна получава материалите и решенията по присъдите на Народния съд за първите три дела, пряко засягащи нейната политика, тя остава за „вътрешна употреба“ останалите процеси, а това срещу интелектуалния елит на България е шесто по ред. Дейността на новата ОФ власт по успешното приключване на работата на Народния съд се разглежда като положителен актив на правителството по изпълнение на точка 8 на Съглашението от 1944 г. и е акламирана от Москва.

В същото време настъпват сериозни промени и в международните отношения, свързани с развитието на военните операции на Червената армия и съюзниците. България окончателно доказва пред Москва завръщането си в лоното на славянството чрез организацията и домакинството на Всеславянския събор, проведен в София в дните на процеса. На него присъстват много дейци на културата – ценители на българското изкуство и литература и лично познати с голяма част от подсъдимите от Централния затвор. Това довежда и до трагикомични ситуации, когато подсъдими творци направо от затвора са водени в банкетните зали, където пред влиятелните чужди гости изслушват потресени хвалебствени слова по свой адрес точно от обвинителите си!⁴² Тези обстоятелства видимо омекотяват атмосферата около процеса или, както отбелязва Стефан Танев, „... черните облаци на разплатата се бяха поразпръснали, не бяха така черни и страшни над нас и ние останахме живи!“⁴³.

Не без значение за облекчаване на присъдите са и ходатайствата на отделни политически сили или личности от новия режим. За голямо съжаление това не са управителните съвети на професионалните творчески организации, в които обвиняемите членуват до началото на съдебния процес. Моралното им оправдание е, че „бившите колеги“ вече не се числят в съюзните списъци и една пряка намеса в тяхна защита може в политически аспект лошо да обремени пред новата власт организациите им. Причините са главно две – в единия случай ръководството на обновените художествени съюзи се поема

(доброволно или не) от комунисти или техни симпатизанти, които са склонни да следват партийните предначертания, а във втория – когато съюзите по обективни причини (евакуации и пр.) не възстановяват организационния си живот почти до началото на процеса. Така те не могат да излязат с единно официално и легитимно решение или обръщение пред обществеността в защита на подведените под съдебна отговорност свои колеги. А и опити за подобни съюзни действия почти липсват или са твърде вяли и нерешителни. Върху фона на активната организационна дейност по укрепването на сформирания на 10. XII. 1944 г. нов Съюз на художниците в България това е почти невъзможно. Избраният още на 19. IX. 1944 г. Комитет на ОФ при СХБ представя пред учредителното събрание проекторешение за наказание на профашистки изявените художници.

В личния архив на скулптора Ст. Конаклиев, тогава секретар на комитета, е запазен оригиналът на изказването, което Ил. Бешков прави пред събранието по този повод. „... Ние не сме съдии. Ние сме премахнали само малките и едри камъчета, по които е преминавал фашизмът със своите хитри и опасни стъпки и по които камъчета той би могъл да се върне отново...“. Още тогава в изказването му преобладава искреното желание да се съхранят не само добрите колегиални отношения, но и самите торци. „... Осъзнаването на вината ще доведе по-скоро до една щастлива развръзка – връщането ви в колегията...“, продължава художникът и се надява наказаните правилно да разберат наложената върху Комитета на ОФ от новото време отговорност, „по-скоро държавната бдителност и историческата роля „до окончателното изчезване на фашизма“. Между 13-те изключени завинаги от Съюза фигурират имената на Ал. Божинов, Ал. Добринов и Б. Денев, а К. Каменов и Ст. Сърмабоджов се лишават от правото да членуват в него⁴⁴. В такава обстановка защитата на творците фактически се оставя в ръцете на допуснатите от обвинението свидетели, на тяхната колегиална етика и морал, на човешката им съвест.

Това е другата страна на истината около делото. Поставените върху везните на Темида през 1945 г. залози – човешките добродетели съвест и чест, стават едни от основните критерии при изграждане на взаимоотношенията между творците – свободни или подсъдим, което в перспектива сериозно влияе върху бъдещето развитие на културния процес у нас след 1944 г. Документите по делото, съхранявани в архива на МВР, но непубликувани изцяло до момента, ни дават материал за размисъл в няколко аспекта.

Колкото и странно да звучи, първият очертал се най-ясно аспект можем да наречем условно пространствен, включващ в себе си двупосочна връзка между затвора и останало свободно общество, състоящо се за следствия от семейството, съдебните инстанции и колегите – съмишленици и приятели. Тези връзки обхващат много страни, сложни, делови или емоционални отношения на хора от различни социални слоеве, обществено-административни нива, с различни идейни убеждения и пр. В тях не болката по близките, не дори ужасите на дните и нощите в затвора разтърсва душите и съзнанието на подсъдимите. Изненадата, разочарованието, покрусата според документите и личните им спомени идва от страна на съратниците, защото превръщането на творца личност до следствия никога не се програмира и реализира само от изпълнителната власт. В повечето случаи „свободните“ демонстрират, че човекът зад решетката е вече „зад чертата“. Страхът за собственото им оцеляване затваря пътя към килията на бившия приятел, учител, колега. Той е осеян с много имена на „приятели“, премълчавани до днес от изследователите, между които за съжаление са и тези на уважаваните и талантиливи творци като проф. Н. Райнов, Кр. Кюлявков, Р. Габровски и др. В старанието си пред властимащите през 1945 г. те не само обидно хулят своите колеги като творци, но застават в позата на доброволци обвинители, в чиито речи не личи добронамерена колегиалност, а твърде лично разчистване на сметки.

Свидетелските си показания, превърнали се в назидателно слово, проф. Николай Райнов започва с едно твърде фриволно общо обвинение към всички подсъдими по това дело, което поради публикуването му за първи път ще си позволя да цитирам по-обширно. Като подчертава наличието на „зверски тиранична цензура върху печата, насъскван отгоре от търговците, които го водят“, проф. Н. Райнов заявява: „...Приети бяха на служба бездарниците писатели, карикатуристи, журналисти, а знае се, че бездарникът има едно оръжие; то е хитростта, то е приспособеността да се нареди и прилази към тлъстото място...“⁴⁵.

След като обявява Фани Попова-Мутафова за „една бездарна писателка, която от негов разказ пише роман (!), Н. Райнов набляга на факта, че на върха на „т.нар. художническата пирамида“ са стояли Ал. Божинов и карикатуристите, които „криво се наричат художници“. Според професора „карикатурата не е изкуство, карикатурата по отношение на изкуството е това, което е уводната статия по отношение на белетристиката – една груба проза. Тя може да извърши някакво въздействие тогава, когато е искрена и правдива. Но когато тази проза се стреми да обслужва една предварително дадена теза, за която се плаща, това вече е една продажност, а не е никакво изкуство“⁴⁶.

Проф. Н. Райнов обявява авторитетно и убедено в съдебната зала, че патриархът на българската карикатура Ал. Божинов „не е художник, защото му липсва художествен усет“ (нападал е без основание брат му, а е защитавал други художници), обвинява го в повърхностно гледане и третиране на нещата, ненавист към Русия и съветски строй, грубо лакейство и съзнателно национално предателство и най-вече в пълна продажност⁴⁷. В заключение, за да бъде докрай убедителен в твърденията, си маститят свидетел по дело № 157 заявява: „...щом изкуството и печатът посредством тяхното (на подсъдимите – б.а., А. З.) участие не са на страната на народните идеали, те не са на страната на напредъка, те не са на страната на човешината, те са едно механично средство, зад което стоят маймуни. Дайте един мощен мотор на един орангутан и той ще изтребии целия свят с него. Точно тая роля изигра печатът и изкуството, водени от фашистите, на които угодничеха тези господа“⁴⁸.

В центъра на мишената обаче най-често е поставян Константин Коцев-Камен Каменов, преминал вече през режима на килийния карцер в затвора. В своята реч обвинителят Н. Бронзов му отделя специално внимание, започвайки с думите: „Вие нито сте талант, нито сте гений, нито сте карикатурист, това мога ди Ви кажа!“ Според него обаче карикатурата не е безопасно и неангажирано изкуство, както се опитват да го представят някои свидетели, а много опасно пропагандно оръжие с огромен обхват. Действието му е директно и „може да бъде разбрано и от последния селянин или работник“ по-лесно, отколкото някоя високонаучна статия на проф. Генев. Именно поради това Н. Бронзов директно обвинява К. Каменов в „осмислено желание и съдействие да спечели народа към политиката на водещата профашистка сила за момента“. И сочи, че това е неговото престъпно продажно намерение, което съдът на народа дири и ще накаже. В същото време главният обвинител признава, че степента и обхватът му на „поражение“ са зависими от таланта на художника, а К. Каменов поради дарованието си има прекалено много карикатури с подобна тенденция (!). И нарежда на съда: „Ще го свалите долу, към минимума, за да знае, че не може да се действа така безотговорно, дори и като карикатурист!“⁴⁹.

Свидетелите на обвинението Крум Кюлявков и Радослав Габровски подчертават съдбовното значение на карикатурата като вид изкуство и средство за политическа борба още от Френската революция. Те смятат, че със своите „мерзки“ карикатури К. Каменов и Р. Алексиев „не са невинни агънца, а съзнателни убийци и вредители на

българския народ“, дръзнали да вдигнат ръка срещу Русия и съветския строй, които се опитват да избягат безнаказано от потъващия кораб, вързан за Райха. Според тях Ал. Божинов при всичките му стари заслуги „съзнателно се е наредил под знамето на фашизма“, а Р. Алексиев целенасочено е работил във вреда на своя народ. (Твърдение, което Ал. Жендов директно опровергава по време на процеса.) Именно поради това те са уверени, че „съдът не трябва да има милост към такива личности“⁵⁰.

През последните години някои изследователи се опитват да оправдаят или омаловажат значението на подобни „свидетелствувания от онова време“, определяйки ги като тактика на „обърнатото огледало“, т.е. че свидетелите са прилагали защита чрез отрицание в името на оцеляването. За съжаление обаче твърде последователни и неумолими са нападите на професора и писателя срещу творците, дръзнали да кажат чрез творбите си истината, която засяга нечии интереси, за да ги причислим към добронамерените усилия за оцеляване на подсъдимите. А и времето става неподкупен техен съдник. Приносът им в развитието на българското изкуство и литература като творци остават безспорен. Но в името на истината трябва да отбележим, че изявите на проф. Н. Райнов и Кр. Кюлявков по-късно, в апогея на култа и приложението на ждановските постановления у нас от края на 40-те и началото на 50-те години, само потвърждават възприетата от тях линия на поведение в услуга на новата ОФ власт. Все по-често изповядваните чисти идейни подбуди очевидно попадат в сянката на твърде себичните им интереси⁵¹.

Можем да приемем, че в Народния съд „тактиката на обрнатото огледало“ в защита на подсъдимите художници по-скоро използват Ил. Бешков, Ст. Венев, Ал. Жендов, Д. Казасов, А. Трънка и др. Те остават верни на себе си и въпреки личните си симпатии или антипатии застават в защита най-вече на професионализма. Именно така прозвучава речта на Илия Бешков, който се появява в съдебната зала дни след издадената от същия Народен съд смъртна присъда срещу брат му. И обяснява това със задълженето си като колега и гражданин да запази „твореца и гордостта на България“⁵². Излагайки пред съда своите виждания за характера, същността и значението на карикатурата върху обществото, те се опитват да смекчат въздействието, което явно са имали творбите на обвиняемите върху широката аудитория. Ил. Бешков признава, че щом третира актуални обществени въпроси карикатурите имат политически тенденции и упражняват влияние върху масите. Но Ст. Венев уточнява, че „те са зависими не от фактическото послание, а от убеждението и желанието на художника“, и веднага добавя, че именно поради своята неубедителност карикатурите на Ал. Божинов от военния период „не биха могли да се радват на популярност“⁵³. Ил. Бешков се солидаризира с неговото мнение, но, верен на себе си, добавя: „За народа не мога да зная и да отговарям от негово име“⁵⁴.

За да бъдат убедителни в твърденията си относно ограниченото влияние на карикатурата върху обществено-политическия живот у нас, свидетелите на защитата се позовават не само на общия спад на художествените работи. Те дават примери за ограниченията на цензурата върху тематика на третираните теми поради обективната обстановка в страната ни – съюзница на хитлеристка Германия, както и неизменно подчертават искрения патриотизъм и родолюбие в работите на подсъдимите карикатуристи. В същото време тактично премълчават изявите им във вестниците на новоосвободените земи: „Целокупна България“ – Скопие, „Тракия“ – Гюмюрджина, „Беломорски юг“ – Сер, „Беломорска България“ – Ксанти, „Български запад“ – Пирот, „Пелистерско ехо“ – Битоля, „Подем“ – Силистра, в които наравно с „Войнишки вест“, „Народен вестник“, „Нашенец“ и др. работите на подсъдимите са най-многобройни⁵⁵.

Илюстрирането на изброените от обвинението книги и брошури и пр. защитниците третираят като насилствено подчинение на авторовата мисъл от страна на личности

и институции. В тази насока навярно трябва да се търси и част от отговора на въпроса, защо между произнесените присъди на художниците Ал. Добринов и К. Каменов – творци от едно и също поколение, с близки житейски и професионални изяви, има твърде съществена разлика. Кое накланя везните на Темида в ущръб на художника на в. „Утро“?

Погледнато най-общо, в количествено отношение публикуваните карикатури на двамата имат доста голям и равностоен брой, почти еднакви са и сюжетите на работите им, а и естествено е в тематично отношение да се припокриват, отразявайки едни и същи събития. Работите им включват карикатури от всички условно очертани групи и достигат изискваното ниво на художествено майсторство, подсилено от специфичния подход и почерк на двамата творци, признат и зад граница. Критиката характеризира Ал. Добринов като художник с рядък усет, хубава линия, фин и лек колорит, голям вкус и остра наблюдателност. К. Каменов има и признанието на журналистическата гилдия преди всичко с високия си професионализъм, изразяващ се в бързата му адекватна реакция към събитието на момента, умението да внушава своя образ и разбиране за персонажа, както и настроението, с което са заредени и „бликат“ работите му⁵⁶.

И при двамата художници превес имат карикатурите, отразяващи сблъсъка между двете воюващи групировки и мястото на Обединена България в него. В разгорелите се пледоарии личността на Ал. Добринов като че ли остава извън полезерението на съдии и свидетели, заети с ключовата фигура Ал. Божинов и изкупителната жертва, очертаваща се с най-тежка присъда между художниците – Камен Каменов. Името му почти не се среща в направените от обвинението изказвания, люшкащи подсъдимите от „Осанна!“ до „Разпни го!“. А по темата „Истината за болшевишка Русия“ Ал. Добринов видимо „изпреварва“ К. Каменов с множеството си илюстрации, с които реди твърде успешно своя художнически пъзел – карикатура на социалистическия строй. Провинение, наказвано от съда сурово и безапелационно. Архивните документи разкриват, че Камен Каменов не се признава за виновен, докато попадналият в „мелницата“ на обвинението Ал. Добринов показва след „съвети“ от следствието известна склонност към „разкаianie“ и готовност за някакъв компромис с новата власт, изразена в дадената му последна дума. Може би в това е разковничето към истината за облекчаване на присъдата му. Навярно е имало и ходатайства, оставащи обаче „зад завесата“ на историята.

Не без значение е и фактът, че защитниците подчертават не само таланта и дарованието, но и човешките добродетели на колегите си, изтъкват значимостта и авторитета им сред европейския елит в областта на жанра. Специално място отделят и на приносите им към българското изобразително изкуство, кръвно свързано с руската култура. Д. Казасов започва своето изказване с признанието, че в лицето на Ал. Божинов българският народ има едно крупно дарование, а българската журналистика – един извънредно честен, упорит човек, следващ своята линия и неподдаващ се на никакво влияние. В същото време той се опитва да обясни (макар и твърде елементарно) „военния период на художника с носталгични чувства, завладели по това време немския възпитаник на Мюнхенската академия на изкуствата⁵⁷.

Подобни изказвания стават повод народният обвинител Стефан Величков публично да изрази своето съжаление за решението на съда да бъде допусната (?) „въпреки становищата на много среди“ защита на подсъдимите: „Начинът, по който се проведе защитата по този процес, ни показва, че защитниците дойдоха дотам да ни убеждават, че тези хора са невинни!“⁵⁸. За съжаление по нареждане на съда точно в решителните за обвиняемите заседания от 29 и 30 март 1945 г., преди произнасянето на присъдата, речите на подсъдимите и защитата не са стенографирани. Освен това наличните изказвания на някои от свидетелите са твърде лаконични и по всяка

вероятност са редактирани за протокола. А това недвусмислено говори за сериозен сблъсък между съдебния състав и защитата, както и за налагането на едностранни решения на съда от позиция на силата⁵⁹.

Вторият аспект на истината по делото на карикатуристите има на пръв поглед отвлечен характер, но е определящ по отношение цялостната характеристика на осъдените творци в екстремални условия. Тя изпъква след задълбочено изследване на амалгамата, изградена от архивни документи и мемоарна литература, която условно можем да наречем духовно-нравствена връзка, засягаща взаимоотношенията вътре в затвора. Без сарказъм тя е характеризирана от големия журналист и публицист Стефан Танев като „цементна психология“⁶⁰.

Пътя към Голгота всеки творец изминава сам – с достойнство, с болка и сътресения, с колебания или в панически страх. Пред очите на всички затворници рухват доскорошни кумири водачи, изоставили своите воини. Както отбелязва С. Танев, „цементът ги поглъща“. Под натиска на обстоятелствата се рушат стари приятелства и се градят нови, неизменно на базата на тази „цементна затворническа връзка“. Те определят в перспектива не само човешките, но и творческите взаимоотношения, а това не е без значение за бъдещето на жигосаните с печата на Народния съд.

В този ад на духа обвиняемите карикатуристи като цяло се държат достойно, със завидна борбеност и работоспособност увличат останалите „цементноболни“. По идея на К. Каменов от есента на 1945 г. започва да се списва стенен вестник, в който се представят най-новите „затворнически“ карикатури, стихчета, панфлети, шаржове и пр. Това създава по-ведра атмосфера сред подсъдимите и помага „чистката на душите“ зад решетките да не унищожи у тях най-висшата добродетел на човека – доблестта⁶¹.

За съжаление превратностите на живота слагат своя отпечатък и върху това уникално и безценно епистолярно наследство. Съхраненото е малко, и то предимно чрез личната кореспонденция. „Осъдените карикатури“ за десетилетия преминават в спецфондовете с гриф „строго секретно“, а „заплашените“ от тях бъдещи българо-съветски отношения са „спасени“.

През 1943 г., като разглежда мястото и значението на съветската карикатура в живота на Съветска Русия, известният френски критик Серж де Чесин отбелязва в парижкия „Илюстрация“: „Трябва да подчертаем, че карикатурите на болшевиките ще заемат място от първостепенно значение в архивите на бъдещите историци, защото те остават единствените неподправени политически документи от всекидневния живот в Съветския съюз, ръководен от един режим, в който всичко е подчинено на официалната пропаганда. Те имат привилегията да осмиват грешките в прилагането на един идеал и така доказват, че той е химера и не съществува... Интересно и удивително е, че в страната на Гогол, печалбата от това толериране става понастоящем най-вярното, а същевременно най-ужасното „огледало на комунистическия живот“. Ето едно от най-страшните противоречия – когато карикатурата, критикуваща реалните явления в комунистическото общество, вместо да очерни бюрократизма ни, показва с потоп от мастило неговата страхотна същност. И така се превръща в документ на историята“.

За осъдените през 1945 г. български художници, дръзнали да посегнат върху имиджа на болшевишка Русия, тези карикатури се превръщат в житейска и творческа съдба, а в наши дни имат силата на оправдателна присъда. Не съдебните заседатели от VI върховен състав на Народния съд, а времето като неумолим съдник доказва правотата на осъдените карикатури. Призна най-вече таланта, прозорливостта и смелостта на техните създатели да виждат истината и да отстояват докрай творческата си позиция и верую, съзнавайки историческата отговорност, която са поели пред поколенията.

¹ Архив на МВР, наказателно дело № 157, VI състав, л. 44–472.

² Изв. ИИ на БКП. Т. 27. С., 1975, 22–24.

³ *Златева, А.* Творческите организации и отечественофронтовската власт 1944 г. – В: Страници от българската история. Събития, размисли, личности Т. 2. С., 1993, 167–180; *Мигев, В.* Българските писатели и политическият живот в България 1944–1970 г. С., 2001, 9–11; *Попов, С.* Българските писатели и Девети септември 1944 г. – В: Особенности и закономерности на социалистическата революция в България. С., 1985; *Остоич, Д.* 15 години българско изобразително изкуство. С., 1959, с. 10.

⁴ Държавен вестник, бр. 219, 6. X. 1944г., изм. и доп. ДВ, бр. 261, 24. XI. 1944 г., изм. ДВ, бр. 9, 12. I. 1945г. Указ № 22 въз основа на 6-то постановление на Министерския съвет от 30. IX. 1944 г., протокол № 191. По обективни причини едва през последното десетилетие изследователите имат възможност да се запознаят подробно с материалите по отделните дела на Народния съд, както и с публикувани мемоари на подсъдимите или съвременници на събитията. През 1997 г. в Йерусалим излиза монографията на Петър Семерджев „Народният съд в България 1944–1945 г.“ в обем 427 стр. В нея той се опитва да отговори на въпроса кому и защо е бил необходим т.нар. Народен съд и кои и защо искат истината за него да остане в тъмнината на историята. Във връзка с настъпилите промени в обществено-политическия живот на страната ни след 10. XI. 1989 г. и някои приети правителствени решения Българският антифашистки съюз издава през същата година сборник с доклади на участници в Международната научна конференция, състояла се в София, „Народният съд 1944–1945 г.“ (С., 1997), посветена на противозаконната отмяна на присъдите на Народния съд.

⁵ АМВР, нак. дело № 157, VI състав, л. 1–10; Престъпниците с перо и слово. – Работническо дело, бр. 162, 28. III. 1945 г.

⁶ АМВР, нак. дело № 157, VI състав, Стенографски протокол, л. 1–404.; П. Семерджиев отделя на работата на VI състав 24 стр., от които конкретно за подсъдимите художници – 2 (277–278), посветени само на Ал. Божинов и Ал. Добринов. Мигев Вл. (цит. съч. с.12) неправилно твърди, че Н. Ланков е председател на VI състав, всъщност той е народен обвинител.

⁷ При оповестяване списъка на подсъдимите по нак. дело № 157–VI състав на НС в. „Отечествен фронт“ не изписва имената на Н. Андреев и Р. Алексиев, (вж. ОФ, бр. 148, 28.II.1945), но във в. „Празнични новини“ (бр. 3, 19.II.1945) последният фигурира под № 101.

⁸ *Стойков, Ат.* Българската карикатура. Кратък очерк. С., 1970, с. 12, 54, 118, 127. Авторът мимоходом споменава на с. 54 Р. Алексиев и К. Каменов, но Н. Андреев не е отбелязан. За Ал. Добринов твърди, че не е съумял да защити политическата си независимост (с. 127); В „Енциклопедия на изобразителните изкуства в България (С., 1980, с. 52) вече има данни за К. Каменов, но Н. Андреев отново не е отбелязан; К. Николов в изследването си, посветено на Ал. Добринов (Периодика и литература. С., 1987, 40–41), прави един от първите по-сериозни опити за възстановяване името на даровития художник, изключен на два пъти от СХБ. По същия повод М. Овчарова пише статията си „Отново в изложбените зали“ (Изкуство, 1990, кн. 1), в която запознава читателите с творчеството на „забранения забранен“.

⁹ *Ал. Добринов и Г. Христов.* (Българският хумористично-сатиричен периодичен печат (1863–1996). – В: Енциклопедия „Българско медиазнание“. Т. 2. С., 1996, 190–222) и *В. Чернокожев* (Карикатурата в медийното пространство. – В: Енциклопедия „Българско медиазнание“. С., 1996, 223–235) вече по-пространно отбелязват „пътят през Голгота“ на осъдените карикатуристи, но пропускат К. Каменов и Н. Андреев. В предговора си към монографията „Ал. Добринов 1900–1958. 100 г. от рождението му“ (С., 1999) *Аделина Филева* засяга по-обстойно и документирано премълчаваното време на художника в Софийския затвор (1944–1945); Проф. *Ружа Маринска* в юбилейното издание „Ал. Божинов. 120 г. от раждението на художника“ (С., 1999) подчертава като най-ценни две отречени и осъдени през 1945 г. качества на художника – неподкупност и родолюбие (с. 7), но признати публично от Ил. Бешков както по време на процеса, така и през 1957 г. (Академик Ал.Божинов. С., 1957.) и от Серафим Северняк в „Ал. Божинов“ (на руски език) (С., 1967).

¹⁰ Борис Денев. 1883–1969. Автобиография, фотографии, пейзажи от войната (предговор Ирина Михалчева). С., 1993, 28–29. Изключен е от СХБ в края на 1944 г., възстановен е през 1967 г. и е удостоен със званието „Заслужил художник“. Умира на 31.XII. 1969 г., като завещава апартамента си в София и значителен брой творби на СХБ.

¹¹ Пак там, с. 1, 29.; вж. и: *Танев, Ст.* Отворени писма. Спомени и изповеди на гл. редактор на в. „Утро“, писани в Централния затвор. С., 1994, 252–253.

¹² *Овчарова, М.* Бешков – художник и гражданин. С., 1982, 241–243.

¹³ АМВР, нак. дело № 157, VI състав, л. 279 (защитник на Ст. Венев); Отечествен фронт, бр. 148, 28. II. 1945.

¹⁴ АМВР, нак. дело № 157, VI състав, л. 8–9.

¹⁵ Пак там, л. 328, 338–340 (народен обвинител Н. Бронзов).

¹⁶ Беломорска България – Ксанти, бр. 567, 22. IV. 1942.

¹⁷ Илюстрирана политика, бр. 239, 21. V. 1943.

¹⁸ Като най-ярък пример на „гнусно хулителство“ спрямо СССР съдът сочи илюстрациите на Ал. Добринов към книгата на П. Боев „Човекът в комунистическия рай“ (С., 1942); вж. и течието на посочените вестници.

¹⁹ *Златева, А.* Залогът Катин и българската следа в него. – Историческо бъдеще, CV, 2004, кн.1–2, 206–230; *Същата.* Увертюрата. Българските духовници в процеса „Катин – Виница“ пред III състав на Народния съд 1945 г. – В: Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1945 г. Сливен, 2000, 81–94.; Александър Добринов 1898–1958. С., 1999; *Златева, А.* Цит. съч., бел. 18.; вж. теченията на посочените вестници.

²⁰ АМВР, нак. дело № 10/1945 г., II състав, 21. III. 1945 г., с. 72; *Златева, А.* „Нелегалната“ легална радиостанция „Обединена България“. – В: Втората световна война и Балканите. Сборник доклади и научни съобщения, изнесени на международна научна конференция в София, 20–21 юни, 2001 г. С., 2002, 356–371.

²¹ Вж. по-дробно: *Добринов, Ал.* Цит. съч.

²² АМВР, нак. дело № 157, VI състав, л. 31–34 (показания на К. Каменов).

²³ Пак там, л. 68–72 (показания на Н. Андреев); в. Народен вестник, бр. 21, 13. III. 1942 г.

²⁴ *Белокоцки, П.* Истината по време на война. Пропагандата в България през 1941–1944 г. С., 2000, с. 235; *Златева, А.* За Обединена България, или приносът на творческите ни съюзи през 1941 г. за утвърждаване имиджа на Българската армия освободителка. – В: Втората световна война. България и следвоенния свят. С., В. А. „Г. С. Раковски“, 2005, 242–265; *Същата.* „Нелегалната“ легална радиостанция „Обединена България“ (1942–1943). – В: Втората световна война и Балканите. С., В. А. „Г. С. Раковски“, 2002, 356–371; *Същата.* Дирекцията на националната пропаганда, Камарата на народната култура 1943 г. и художественотворческите съюзи в „новите земи“ 1941–1944 г. (закопи и документи). – В: Конгреси и програмни документи след 1878 г. за историята и културата на българските земи под чужда власт. Кюстендил, Министерство на просветата, РИМ, ИИ-БАН, 2008, 233–254.; *Чинков, П.* България 1941. С., 1942; Войнишки вестник, бр. 59, 20. V. 1941 г.

²⁵ Изложбата минава под надслов „Болшевизмът – адът на земята“, (Народен вестник, бр. 48, 2.X.1942); *Златева, А.* Под сянката на „Вилхелмштрассе“. – В: Год на СУ, Фак. по журналистика и масови комуникации. С., 2006, 123–148; *Същата.* Писателският съюз „Иван Вазов“ – 1941 г., и конюктурните метаморфози на историческите факти (Фани Попова Мутафова – святата грешница). – В: Научни трудове на Пловдивския университет. Т. 1. Кн.1. Пловдив, катедра история, 2006, 479–499; *Същата.* Увертюрата. Българските духовници в процеса „Катин–Виница“ пред III състав на НС 1945 г. – В: Лушин – никога не ще забравим. Т. 5. С., Изд. Институт по история на българската емиграция в Северна Америка „Илия Гаджев“, 2005, 355–363 ; АМВР, нак. дело № 157, VI състав, л. 339 (народен обвинител Н. Бронзов).

²⁶ Пак там, л. 340.

²⁷ Пак там, л. 141 (показания на Вл. Дончев).

²⁸ *Попов, С.* Българските писатели..., с. 282.

²⁹ Отечествен фронт, бр. 153, 7. III. 1945.

³⁰ Пак там, бр. 154, 8. III. 1945 г.

³¹ *Христов, Г.* Българският., 216–217.

³² *Златева, А.* Свещеният огън на българските царе 1929–1941 г. – искрен патриотизъм или подражание във времето между разочарованието и надеждата. – В: Сб. В памет на проф. Милчо Лалков; Надежда и разочарование в историята. Благоевград, ЮЗУ, 2005, 135–157. Карикатурите на подсъдимите художници в българската периодика от новите земи 1941–1944 г. са сериозна част от пропагандната работа на властта. Най-често в „обединените“ земи се препечатват копия на публикувани в София оригинални творби. Те се изпращат на редакциите от Дирекцията на националната пропаганда. Има случаи обаче, когато са тиражирани преди централната преса. От юни до ноември 1943 г. поради сериозни изменения във военната обстановка се заблязва не само видим спад или пълно изключване на карикатурите като илюстративен материал, но и омекотяване на гротеската в изображението на персонажите. Излезлите от печат работи третираат повече темата „Обединена България и Балканите“.

³³ АМВР, нак. дело № 157, VI състав, л. 380.

³⁴ Пак там, л. 391.

³⁵ Пак там, л. 337.

³⁶ Пак там, л. 72.

³⁷ *Христов, Г.* Българският., с. 218.

³⁸ АМВР, нак. дело № 157, VI състав, л. 328.

³⁹ Пак там, л. 327–400; Работническо дело, бр. 169, 5. IV. 1945.

⁴⁰ АМВР, нак. дело №157, VI състав, л. 1–15. Вж.: *Христов, Г.* Българският..., с. 216.

⁴¹ ЦДА на РБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 73, л. 122; *Златева, А.* Славянският събор в София през 1945 г. и художественотворческите съюзи. – В: *Славянски летописи*. Т. 4. Втората световна война и славянският свят. С., 1998, 317–332.; *Същата*. Художественотворческата интелигенция между Народния съд и Славянският събор 1945 г. – В: *Славянският свят* вчера, днес и утре. Език, фолклор, литература, история. С., 2006, 301–328.; вж. и: *Калинова, Е.* Културна политика в преходното време (9 септември 1944–1947). – В: *Историкии. Научни изследвания в чест на доц. д-р Ст. Танев в чест на неговата 70 г.* Шумен, ШУ „Конст. Преславски“, 2008, 470–472.

⁴² *Танев, Ст.* Отворени писма..., с. 363.

⁴³ ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 1, а. е. 1 (доп.) л. 1–2; а. е. 3, л. 47. Комитетът на ОФ (Политическият съвет) в състав Ст. Сотиров, Ил. Бешков, В. Стоилов, К. Цонев оформя предложението за съюзно наказание по следния начин: винаги изключени – Ив. Вълчанов, К. Щъркелов, Ал. Божинов, Ал. Добринов, Б. Донеv, Ст. Баджов, Н. Тенев, К. Гърнев, Б. Денев, Мих. Парасчук, Г. Атанасов, Ст. Василев, проф. Н. Кожухаров; за известно време – проф. В. Захариев, проф. Н. Ганушев, А. Калъчев, проф. Д. Гюдженков; за една година – 3; а без право да участват в съюза – К. Тодоров, Г. Евтимов, Ст. Сърмабоджов, К. Каменов, Л. Йорданов. (*Овчарова, М.* Цит. съч., 243–244, с. 303).

⁴⁴ АМВР, нак. дело № 157, VI състав., л. 216–221 (проф. Н. Райнов).

⁴⁵ Пак там, л. 216.

⁴⁶ Пак там, л. 217.

⁴⁷ Пак там.

⁴⁸ Пак там, л. 338–339 (народен обвинител Н. Бронзов).

⁴⁹ Пак там, л. 265–266 (Кр. Кюляков); л. 270 (П. Габровски), л. 290 (защитник Ал. Жендов).

⁵⁰ ЦДА на РБ, ф. 133, оп. 1, а. е. 3 (доп.), л. 7. Става дума за поведенето на проф. Н. Райнов като председател на временната управа на СХБ от 19. IX. 1944 г. до 11. X. 1944 г., когато подава оставка, на учредителния конгрес и след него. Интересни са проявите на двамата свидетели през 50-те години в средите на СХБ, където Н. Райнов „внедрява“ ждановските постановления, а в Художествената академия по нареждане на Кр. Кюляков са унищожени работите на випусника на Рисувалното училище Ал. Добринов като формалистични и безидейни (вж. бел. 8, Ал. Добринов. Цит. съч.).

⁵¹ *Овчарова, М.* Бешков художник и гражданин. С., 1982, 241–243.

⁵² АМВР, дело №157, VI състав, л. 286 (защитник Ил. Бешков), л. 279 (защитник Ст. Венев).

⁵³ Пак там, л. 286 (изказване на Ил. Бешков). За първи път речта на художника Ил. Бешков пред Народния съд (1945) се представя пред широката читателска аудитория от Б. Делчев, която той пази в личния си архив. Публикува я под заглавие „Тия, които се надсмихват над другите...“ (Отечествен фронт, 1. II. 1975).

⁵⁴ Осъдените карикатури са издирвани в над 60 ежедневника в страната и в пълното течение на вестниците от новоосвободените земи (1941–1944).

⁵⁵ *Каменова, А.* Ал. Добринов. – Беседа, бр. 15, 15. IV. 1936; *Танев, Ст.* Цит. съч., с. 307.

⁵⁶ АМВР, дело № 157, VI състав, л. 230–231 (защитник Д. Казасов).

⁵⁷ Пак там, л. 372 (заклучителна реч на народния обвинител Ст. Величков).

⁵⁸ Пак там, л. 372.

⁵⁹ *Танев, Ст.* Отворени писма..., 343–348.

⁶⁰ Пак там, с. 183, 227, 305–308, 369.

⁶¹ *С-ски, Й.* Съветската свобода за карикатурата. – Дневник, бр. 13017, 28. V. 1943.